

SƏBİNƏ ƏLİYEVƏ
Bakı Slavyan Universiteti
E-mail: aliyevasabina23@ymail.com

TÜRKİYƏNİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ KİPR PROBLEMI (1960-ci illər)

Açar sözlər: Kipr problemi; Türkiyə, Yunanıstan

Ключевые слова: кипрская проблема, Турция, Греция

Keywords: The Cyprus problem, Turkey, Greece

Şərqi Aralıq dənizində böyüklüyünə görə üçüncü olan Kipr adası xüsusi strateji əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, ada Avropa, Asiya və Afrika qitələrini birləşdirməklə olduqca böyük bir coğrafi əraziyə nəzarət etmək imkanını təmin edir. Eyni zamanda Cəbəllütariq, Süveyş və Qara dəniz vasitəsilə həyata keçirilən ticarətə nəzarət imkanını təmin edən məkandadır. Türkiyədən Orta Şərqi su nəqli layihəsi bu yol üzərindədir; önəmli ticarət və enerji mərkəzlərinə yaxın yerləşir ki, bu da Kiprə nəzarət edənə əhəmiyyətli siyasi və strateji üstünlüklər əldə etmək imkanı verir. Bütün bunlarla yanaşı ən əsası isə adada həyati maraqları toqquşan Yunanıstan və Türkiyənin öz təhlükəsizliklərinin təmin edilməsi məqsədilə adanın onlar üçün çox əhəmiyyətli bir mövqeyə sahib olduğunu iddia etmələridir. Bu baxımdan da Kipr adası tarixən Türkiyə və Yunanıstanla yanaşı, bir çox dövlətlərin də zidd maraqlarının mübarizə meydanına çevrilmişdir. Xüsusilə də XX əsrin ortalarından başlayaraq Kipr adası Şərqi Aralıq dənizi regionunda gərginlik mərkəzi olmaqdadır. Kiprdə ziddiyyətlərin mürəkkəb strukturu özündə milli-azadlıq hərəkatı, etnoslararası münaqişə, dövlətlərarası qarşılıqlı, o cümlədən çoxtərəfli aktorların iştirakı ilə kompleks beynəlxalq problemlərin xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Kipr probleminin genezisində «soyuq müharibə», o cümlədən münaqişənin əsas subyektlərinin davranışına təsir edən daxili siyasi situasiyalar da təsir göstərmişdir.

Kipr adasına qarşı irəli sürülən müxtəlif ziddiyyətli iddiaların mahiyyətini dərk etmək üçün adanın qısa da olsa tarixinə nəzər salmaq məqsəduyğundur. Belə ki, qədim tarixə malik Kipr adası e.ə. XV əsrdə hettlərin hakimiyyətində idi. e.ə.1450-ci illərdə adada Misir hökmranlığı etmişdir. Daha sonralar isə növbə ilə Finkiya, Assuriya, Fars və Roma hakimiyyəti hökm sürmüşdür.

395-ci ildə Roma İmperiyası 2 yerə bölündükdən sonra Kipr Şərqi Roma İmperiyasının hakimiyyəti altında qaldı. 638-ci ildə ada ərəblərin hücumuna məruz qalmışdır. 647-ci ildə Xəlifə Osmanın dövründə ərəb Xilafətinin hökmranlığı altına düşdü və 964-cü ildə Şərqi Roma İmperiyası yenidən adaya sahib oldu. Daha sonra 1192-ci ildə adaya ingilislər hücum etmişdir. 1425-26-cı illərdə ara-sıra Məmlük sultanlığının hücumlarına məruz qalmış və 1571-ci ilə qədər Venesiya dövlətinin hakimiyyəti altına düşmüşdür. 1571-ci ildə Kiprə Osmanlı İmperiyası sahib oldu və adada Osmanlı hakimiyyəti 1878-ci ilə qədər davam etdi. 1878-ci ildə adanı türklər İngiltərəyə icarəyə vermişdir, lakin hüquqi cəhətdən ada türk hakimiyyətində qalmışdır. Əhalisinin 44%-i türk, ərazisinin 50%-dən çoxu türklərin əlində idi. İngilislərin təzyiqi nəticəsində türklərin əksəriyyəti Anadolu və İngiltərəyə köçdü. Adada qalan türklər bərabərlik tələb edirdilər. Bu məqsədlə 1924-cü ildə Kipr Türk Camaati-İslamiyyə Təşkilatı yaradıldı (1).

II Dünya müharibəsində ada ingilislər tərəfindən istifadə olunurdu. 1944-cü ildə Kiçik Fazil Milli Partiya yaratdı və dərhal sonra daha fərqli təşilatlar yaranmağa başladı. Bu təşkilatlar 1949-cü ildə Kipr Türk Federasiyası adı altında birləşdilər. Bu dövrdə yunanların EOKA təşkilatının terror fəaliyyəti başladı. 1957-ci ildə isə Rauf Denктаşın başçılığı ilə türklər müdafiə məqsədli bir təşkilat yaratdı və bu təşkilatın məqsədi adada «Taksim» ideyasını reallaşdırmaq idi. «Taksim» ideyası adanın birləşdirilməsini nəzərdə tuturdu (2).

1955-ci ildə Türkiyə, İngiltərə və Yunanıstanın London konfransında Türkiyə adanın hər iki xalqının öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu, Yunanıstan isə adanın yunan əhalisinə güvənərək ortaq şəkildə öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu tələb etdi. Bu konfransda heç bir nəticə əldə edilmədi.

Məsələ ilə bağlı 15 yanvar 1955-ci ildə Makarios çıxışında qeyd etmişdir: «İngilislərin hazırladığı muxtariyyət planını qəbul edəcək hər yunanı (rumu) «enosisin düşməni və vətən xaini» elan edəcəyəm» (3, səh. 68).

İki xalq arasında başlayan mübarizənin nəticəsində yunanların müdafiə etdiyi «Enosis» və türklərin müdafiə etdiyi «Taksim» ideyasına qarşı adanın müstəqilliyi fikri meydana gəldi. Bu fikrin İngiltərə, Yunanıstan, Türkiyə və ABŞ tərəfindən mənimsənilməsindən sonra 11 fevral 1958-ci ildə Zürih anlaşması və 19 fevral 1959-cu ildə London sazişləri imzalandı. Beləliklə, 1958-ci il Sürix və 1959-cu il London Konfranslarında Türkiyə, İngiltərə, Yunanıstan, türk və yunan xalqları bir araya gələrək nəhayət bir qərara gəldilər. 1959-cu il Zürih və London sazişlərinə uyğun olaraq hazırlanan Kipr Cümhuriyyəti Konstitusiyası və ona bağlı Quruluş, İttifaq və Zəmanət Sazişlərinin 16 avqust 1960-cı ildə qüvvəyə minməsi ilə iki xalqlı, müstəqil Kipr Respublikası yaradıldı.(2).

Beləliklə, Kipr Respublikasının əsası qoyuldu. Bu konfransda nə Yunanıstan və Kipr yunanlarının ENOSİS-i, nə də Türkiyənin «taksim» təklifləri qəbul edilmədi. Adada hər iki xalqın ortaqlığına, Türkiyə və Yunanıstanla sıx əməkdaşlığa əsaslanan federativ bir respublikanın qurulması nəzərdə tutulmuşdur. Adanın müdafiəsi Kipr, Türkiyə və Yunanıstan tərəfindən hərbi ittifaq haqqında razılaşma çərçivəsində təmin olunmalı idi. Eyni zamanda Türkiyə, İngiltərə və Yunanıstana adadakı konstitusyon nizamı müdafiə etmək haqqı verilirdi. Eyni zamanda İngiltərə adadakı hərbi bazalarını və bunlar üzərindəki suverenlik haqqlarını mühafizə edə bildi. Kipr Respublikasının Konstitusiyasında əsas məqam bir xalqın digərinə hökm edə bilməyəcəyi prinsipi idi. Bu yeni sistem iki əsas meyarı üzə çıxarmışdır. Bunlardan biri adada yaşayan türklər və yunanlarla bağlı idi. 1960-cı il sistemində nəzərdə tutulanlar aşağıdakılar idi:

- dövlət başçısının yunan, müavinin isə türk olması;
- veto hüququnun olması. Bu veto səlahiyyəti xarici işlər, müdafiə və təhlükəsizlik işlərində də keçərli idi;
- Nazirlər Kabinetinin on üzvündən üçünün türk olması.
- İstintaq işlərində məhkəmə heyətinin şübhəlinin aid olduğu icmanın hakimləri tərəfindən mühakimə olunması;
- Nümayəndələr Palatasının üzvlərinin 35-inin yunan, on beşinin Türk olması;
- Kipr Respublikasının ordusu 60-40, məmur heyəti isə 70-30 nisbəti ilə hər iki icmanın üzvlərindən formalaşdırılması;
- Hər iki icmanın öz daxili işləri ilə məşğul olacaq bir İcmalar Məclisinin yaradılması (məclis ictimai xərclər üçün vergi tətbiq etmək, o cümlədən din, təhsil və mədəniyyət işlərinə görə də məsuliyyət daşmalı idi);
- Daxili təhlükəsizliyin polis və jandarma tərəfindən təmin edilməsi;

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

- Rəsmi dilin yunan və türk dillərinin olması;

- Yunanıstan və Türkiyənin Kiprdəki öz ictimaiyyətlərinə təhsil və mədəniyyət sahəsində maliyyə yardımı edə bilməsi və s.

Digər meyar isə Türkiyə, Yunanıstan və Kipr arasında idi:

- Kipr Respublikasının tamamilə, ya da qismən hər hansı bir siyasi və ya iqtisadi əməkdaşlığa qoşulmaması.

- Türkiyə, Yunanıstan və İngiltərənin Kiprin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün, təhlükəsizliyinin və konstitusiya quruluşunun mühafizəsinə zəmanət verməsi və s. (4, səh.8).

Kipr Respublikası qurulduqdan dərhal sonra Kipr hökuməti BMT-yə təşkilatın üzvlüyünə qəbul haqqında müraciət etdi. Müraciət qısa bir zamanda qəbul edildi. 20 sentyabr 1960-cı ildə Kipr Respublikası BMT-nin bərabərhüquqlu üzvü oldu və BMT-nin zəmanətini əldə etdi.

Zürih və London sazişlərinin imzalanması mühüm nailiyyət olsa da, qələbə deyildi. Ən əsas da ona görə ki, o dövr hakim türk dairələrinin də vurğuladığı kimi bir çox əksiklikləri olan, xüsusilə də qarışıq konstitusiyaya malik süni bir dövlət qurulmuşdur.

Zürih və London sazişlərinə əlavə olaraq Kipr, Türkiyə, İngiltərə və Yunanıstan arasında imzalanan Zəmanət haqqında Sazişin birinci maddəsində qeyd edilir: «Kipr Respublikası hər hansı bir dövlətlə tam və ya qismən hər hansı bir siyasi və ya iqtisadi birliyə qoşulmamağı öhdəsinə götürür. Beləliklə, hər hansı bir digər dövlətlə birləşməyi və ya adanın «taksimini» birbaşa və ya dolaylı olaraq təşviq edəcək hər növ hərəkəti yasaq elan edir» (5).

İkinci maddədə isə qeyd olunur: «Yunanıstan, Türkiyə və Birləşmiş Krallıq, Kipr Respublikasının bu sazişin birinci maddəsində göstərilən öhdəliklərini nəzərə laraq Kipr Respublikasının müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, təhlükəsizliyini və eyni zamanda Konstitusiyanın təməl maddələriylə yaradılan nizamını tanıyır və zəmanət verirlər».

Sazişin 4-cü maddəsinin son bəndində deyilir: «müştərək və ya razılaşaraq hərəkət edə bilmədikdə zəmanət verən hər üç dövlətdən hər biri bu müqavilə ilə qurulan nizamı yenidən yaratmaq məqsədi ilə hərəkətə keçmək hüququnu özlərində saxlayırlar».

1960-cı il sazişlərinin ən əsas xüsusiyyəyərindən biri də adanın hər hansı bir şəkildə başqa bir ölkə ilə birləşməsinə, yəni ENOSİS-ə qarşı olması idi.

Adada Enosis və Taksim qadağan edilmişdi, lakin yunan rəhbərliyi bütün keçmiş EOKA-çıları Kipr Respublikasında zəruri mövqelərə yerləşdirərək, Konstitusiyada qadağan olunmasına baxmayaraq Enosis fəaliyyətini birbaşa Makariosun başçılığı altında həyata keçirirdi.

Kipr türkləri sazişlərə sadıq qalsalar da, yunanlar Sürix və London sazişlərinin imzalanmasından dərhal sonra baş yepiskop Makariosun aşırı şəkildə söylədiyi kimi sazişlərə bir məqsəd olaraq deyil, yunanların Enosis siyasətinin həyata keçirilməsinin bir vasitəsi kimi baxırdılar. Əsas məqsədin Enosis olduğunu Makarios hələ 13 noyabr 1959-cu il tarixində belə açıqlamışdır: «adanın idarəsi 8 əsrdən bəri ilk dəfə yunanların əlinə keçmişdir» (2).

Makarios həmçinin EOKA-nın hər il quruluş günü olaraq qeyd edilən 1960-cı il 1 aprel tarixində Sürix və London sazişləri haqqında fikirlərini belə ifadə edirdi: «Ümid və əməllərimiz Sürix və London sazişləri ilə tamamilə gerçəkləşməmişdir. Fəth edilən qalalardan ən son zəfərə doğru mübarizəyə davam edəcəyik... milli mübarizəmiz qətiyyənlə sona çatmıyandır. Yalnız formasını dəyişdirmişdir» (3, səh 126).

1961-ci ilin 25 aprelində OPEK adlı yeni yaradılan gizli təşkilat bir elanla «türklərə mal satanların cəzalandırılacaqlarını» bildirdi. Ortaq təbliğat bundan ibarət idi ki, «türklərə əsla

torpaq satmayın». Digər gizli təşkilat Pan Kipr Mücahidlər Cəmiyyəti 17 mayda ilk açıqlamasını yayımlayaraq «köhnə EOKA-çıları əməkdaşlığa» çağırırdı.

6 avqust 1961-ci ildə Türkiyədən ilk dəfə bir xəbərdarlıq səsi yüksəldi. Türkiyənin xarici işlər naziri Səlim Sarpər Kipr haqqında bir elan verdi. Elanda qeyd olunurdu ki: «Sazişə (Konstitusiyaya) zidd davranmaq istəyən olarsa, nəticə onların lehinə olmayacaqdır. Diləyirəm ki, kiprlilər əllərindəki nemətin dəyərini bilərək Sürix və London Sazişlərinin uğurla həyata keçirərlər. Əks təqdirdə onlar üçün yaxşı olmayacaqdır» (3, səh.144).

Bu açıqlama iki ildən çox özlərini tərkedilmiş hiss edən Kipr türklərini bir qədər rahatlatdı. Yunanlar isə qərbin onları müdafiə edəcəyinə əmin olaraq bu açıqlamanı ciddi qəbul etmədilər.

Kiprli yunanların gizli təşkilatı OPEK 1962-ci ilin yanvarında Lefkoşada bildirişlər payladı. Bildirişdə qeyd olunurdu: «Bu yunan adasında türklərin varlığı bizi qərarımızdan (enosisdən) döndürə bilməz».

Daxili işlər naziri köhnə EOKA-çı Polikarpos türk rəhbərlərinin razılığını almadan «xüsusi polis» adı altında yüzlərcə mülki yunan gəncini silahlandırmışdır. Yorgasis 1962-ci ilin 10 fevralında Limasolda çıxışında: «Kipr bir yunan adasıdır. Kipr türkləri qaçqındırlar, azlıqlardır. Mübarizə bitməmişdir, rəyamızın gerçəkləşməsi üçün köhnə yoldaşlarımız birləşməlidirlər» (3, səh.147).

Bu cür düşüncənin davamı kimi 30 noyabr 1963-cü ildə Makarios 13 maddədən ibarət «konstitusiyaya dəyişiklik» təkliflərini irəli sürdü. Bu təkliflər yenə eyni Konstitusiyada «dəyişiklik edilə bilməz» deyərək qeyd edilən bir çox əsas maddəni də ehtiva etməklə və türk tərəfinin dövlət mexanizmində anlamlı və təsirli bir rol oynamasına imkan verən hüquqları aradan qaldırmaq məqsədini daşıyırdı. Bunlar arasında Kiprli türk olan prezidentin müavininin veto hüququnun ləğv edilməsi; təmsilçilər məclisində qərarların sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilməsi; ayrı bələdiyyələrin ləğv edilməsi və s. kimi maddələrin ləğv edilməsi də var idi. Əsas hədəf Kiprli yunanları «Kipr xalqı» kimi qələmə vermək, ortaqlığı yox etmək, türkləri azlığa çevirmək idi.

Enosis siyasəti qarşısında maneələri aradan qaldırmaq istəyən Makarios bu məqsədlə bir plan hazırladı. Bu plana görə söhbət 13 maddənin dəyiştirilməsini türklərə təklif edəcəkdi və qarşı tərəfin rədd etdiyi təqdirdə isə zorla təlqin ediləcəkdi, türklərin qarşı çıxması ilə isə hadisə “türklər hökumətə üsyan elədi” şəklində elan edilərək Kipr hökumətinin bir daxili məsələsi kimi təqdim ediləcəkdi.

Beləliklə, Makariosun konstitusiyaya zidd olaraq hazırladığı 13 maddəlik dəyişiklik ilə gərginlik daha da şiddətləndi. Adada tam yunan hakimiyyəti başladı. BMT-nin sülhməramlı qüvvələri də adada təhlükəsizliyi təmin edə bilmədi.

Kipr türkləri açıq şəkildə konstitusyon hüquqlarına qarşı yönəldilmiş bu təcavüzü rədd etdilər. Bunun nəticəsində Kipr yunanları 21 dekabr 1963-cü ildə Kipr türklərinə qarşı ada səviyyəsində hücum keçərək əvvəlcədən Yunanıstanla əməkdaşlıq içində hazırlanmış və ada türklərini 24 saat içində yox etmək məqsədi daşıyan “Akritas Planı”nı qəbul etdilər. 21 aprel 1966-cı ildə Patris Qəzetində dərc edilən bu plana görə türk xalqı ani bir hücumla ilə yox ediləcək və ada Yunanıstana birləşdiriləcəkdi. Planı hazırlayanlar arasında Daxili İşlər naziri Yorgasis, prezident Makarios, Məclis sədri Klerides il yanaşı 16 fevral 1963-cü ildə yunan rəhbərliyinin başçısı seçilən Tasos Papaduplos da var idi (6, səh. 64).

Makarios plana Akritas adını vermişdir. Akritas bizanslı bir hərbcinin adı idi. Makariosun açıqladığı kimi Akritas planının məqsədi adada tam yunan hakimiyyətini qurmaq, əlverişli şərait yaranan kimi Enosis elan etmək idi. Təşkilatlanma bitdikdən sonra türklərə

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

qarşı əməliyyatlara başlanacaq, Kiprdən getmək istəyən türklərə yardım ediləcək, azlıqda qalmağa razı olanlara isə dəstək verilməsi söylənirdi. Etiraz edənlər isə ya dünya ictimaiyyətinə qanuni idarəçiliyə qarşı çıxan üsyançılar kimi elan edilməli, ya da susdurulmalı idilər. Türklərə qarşı silahlı hücumlar təşkil edilməlidir. Bu iş 24, ən çox isə 48 saatda yekunlaşdırılmalı idi (7, səh. 564).

21 dekabr 1963-cü EOKA Akritas planının silahlı hərəkət mərhələsinə keçdi. “Qanlı Milad” adlandırılan bu həftədə yüzlərlə türk öldürüldü, minlərlə yaralandı (8). Bu hadisələr fonunda 27 dekabr 1963-cü ildə ingilislərin başçılığı ilə 3 zəmanətçi dövlətin əsgərləri “Sülhü qoruma” adı altında adada işə başladılar. 30 dekabr 1963-cü ildə Lefkoşanın türk və yunan kəsimlərini ayıran Yaşıl Xətt çəkildi. 1964-cü ilin yanvarında 3 zəmanətçi dövlət və adadakı ictimaiyyət liderlərinin iştirak etdiyi bir konfrans təşkil edildi; lakin müsbət bir nəticə əldə edilmədi (2).

Beləliklə, Yunanların 1963-cü ilin dekabr hücumları və bunun ardınca Kipr türələrinə qarşı davam etdirdikləri hücumlar yüzlərcə türkün öldürülüb yaralanması, 103 kənddən 30 min türkün qaçqın vəziyyətinə salınması, ev və mallarının talan edilməsi ilə nəticələndi. Bu hücumlarla eyni vaxtda kipli türklər dövlət mexanizminin bütün orqanlarından kənar saxlanılır və bu orqanlar tamamilə yunanların nəzarəti altına keçirdi.

Kipr Respublikası dağılmışdı. Yunan tərəfi dövlət başçısı, nazirləri ilə birlikdə Kiprdə sanki bir yunan hökuməti formalaşdığı düşüncəsini yaradırdı. Adada yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq üçün İngiltərə Türkiyə və Yunanıstan ilə türk və yunan icmalarını Londonda konfransa dəvət etdi. 13 yanvar 1963-cü ildə konfrans açıq elan edildi.

London konfransı irəliləyiş olmadan davam etdi. İngiltərə Kipr məsələsindən əlini çəkmək üçün ABŞ-ın da prosesdə iştirak etməsini istəyirdi. Yunan icması türklərə yalnız azlıqların malik olduqları hüquqları verəcəklərini ifadə edir, Londin və Sürix Sazişlərinin ləğv edilməsini təkid edirdilər. Ən sağlam təklif Rauf Denkaşdan gəldi. R. Denkaş hər iki icmanın da ayrı-ayrı kantonlar şəklində yaşayacaqları federativ bir quruluş təklif etdi. Türkiyə Kiprdəki türklərin təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışırdı.

Konfransda heç bir uzlaşma əldə edilmədi. Nəticədə İ. İnönü türk heyətini geri çəkdi.

4 mart 1964-cü ildə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası 186 sayılı qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə “Kipr hökuməti”ndən şiddəti və qan tökülməsinin qarşısını alacaq qərarlar verməsini istədi. Makarios Kipr Respublikası adından BMT Sülhməramlı qüvvələrinin Kiprdə fəaliyyətinə razılıq verdi. Beləliklə, BMT Makariosun prezident kimi rəhbərlik etdiyi yunan idarəçiliyini Kiprin qanuni təmsilçisi kimi rəsmən tanıdı. Bu qərarla birlikdə yunan rəhbərliyi “Kipr hökuməti” olaraq tanınmağa başladı (9).

Lakin Makarios sülhməramlı qüvvələri gözləmədən hərəkətə keçmək əmrini verdi. Yunanlar 7 martda türklərin sayca şoxluq təşkil etdiyi Bafa hücum etdilər, türkləri kiçik bir əraziyə sıxışdırdılar. Bağlarbaşı (Malya) kəndini işğal etdilər, bir çox türkü qətlə yetirdilər, bir hissəsini isə əsir götürdülər.

Türkiyədə mövcud vəziyyət daha da gərginləşdi. 12 martda Türkiyə hökuməti yunanlara ultimatum verdi: türklərə qarşı hücumlar dayandırılmazsa, Türkiyənin Kiprə müdaxilə edəcəyi bildirildi. Bu, Türkiyənin üçüncü müdaxilə qərarı idi.

4 aprel 1964-cü ildə nəzarəti sözdə “Kipr Respublikası”na verilən BMT-in beynəlxalq Sülhməramlı qüvvələri (UNFİCYP) adada fəaliyyətə başladı. 4 aprel isə Makarios Kipr Respublikasını quran sazişləri tək tərəfli olaraq ləğv etdiyini açıqladı (2).

Makariosun yeni siyasətini əks etdirən türklərin iqtisadi və sosial təzyiqlərlə çökdürmə cəhdləri BMT Baş Katibinin o zamankı hesabatlarında da açıq şəkildə ifadə edilirdi. 10

sentyabr 1964-cü il tarixli 5950 sayılı hesabatın 222-ci paragrafında eynilə belə qeyd edilirdi: “Kipr türk icmasına qarşı bəzi hallarda tam bir mühasirə şəraitində tətbiq edilən iqtisadi məhdudiyyətlər Kipr hökumətinin mümkün bir həlli tələq etmək üçün əsgəri hərəkət yerinə iqtisadi təzyiqlə istifadə olduğunu göstərir” (10).

Kiprin türk xalqının 1964-cü il hücumlarından sonra dövlətin bütün orqanlarından kənarda saxlanması və 11 il davam edəcək mühasirə altında yaşamağa məcbur edilməsi mənfi təsirini bütün sahələrdə göstərirdi.

30 mindən çox qaçqın vəziyyətinə düşmüş türk çadırlarda, kinoteatr zallarında sığınacaq tapırdılar. Türklər istehsaldan uzaq qaldı, adanın 3 %-lik ərazisində mühasirə boyunca dünyadan uzaq düşmüş kiprli türklərin xəbərləşməsi, əlaqə saxlamaları, iqtisadi əlaqələri tamamilə qadağan edimişdir. Adaya BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1964-cü il mart ayında göndərilmiş BMT-nin sülhməramlı qüvvələri kiprli türklərə qarşı iqtisadi məhdudiyyətlər və fasiləsiz davam etdirilən terror hərəkətləri qarşısında təsirsiz qaldı (1).

Türkiyənin Yunanıstana və İngiltərəyə müraciəti də heç bir nəticə vermədi. 3 iyunda türk hava qüvvələri tərəfindən xəbərdarlıq uçuşları edildi. Lakin Türkiyənin adaya müdaxilə qərarı ABŞ prezidenti məşhur «Conson Məktubu» nəticəsində həyata keçirilməmişdir. Belə ki, adada baş verən hadisələrdən narahat olan ABŞ bölgədə baş verəcək bir müharibəni öz strateji mənafeələrinə təhdid hesab edərək məsələyə müdaxilə etmək qərarı verdi. ABŞ prezidenti L. Conson tərəfindən imzalanan məktub 5 iyun 1964-cü ildə Türkiyənin baş naziri İ. İnönüyə göndərildi. Tarixdə «Conson Məktubu» kimi qalan bu məktubda Türkiyənin adaya tək tərəfli müdaxiləsinin türk və yunan tərəfləri arasında müharibəyə səbə ola bəcəyi və NATO üzvü olan bu iki dövlətin müharibə aparmasının qəbul edilməz olduğu ifadə edilmişdir. Eyni zamanda Türkiyənin belə qərar verməzdən əvvəl müttəfiqləri ilə razılaşmalı olduğu vurğulanmışdır. Eyni zamanda ABŞ-ın Türkiyəyə təmin etdiyi hərbi sursatın bu müdaxilədə istifadəsinə icazə verilməyəcəyi qeyd edilmişdir.

Məktubdan sonra Türkiyə müdaxilə qərarından imtina etsə də, onun Türkiyə ictimaiyyətində yaratdığı təəssürat və Türkiyənin xarici siyasətinə təsiri çox mühüm idi. Conson məktubu çox sərt və kobud üslubda yazılmışdır, alçaldıcı ifadələrə yer verilmişdir. Bu məktub həmçinin Türkiyə-ABŞ münasibətlərində və Türkiyənin xarici siyasətində də əhəmiyyətli dəyişikliklərə təkan verdi.

Kiprli yunanlar tətbiq etdikləri bütün bu iqtisadi mühasirə və digər təzyiqlə üsulları ilə Kipr türklərinin müqavimətini qıra bilməyəcəklərini başa düşdükdə 1967-ci ilə yenidən hücumlara keçdi. Bu vaxt adaya gizli yollardan daxil olmuş və sayları 20 minə çatan yunan birlikləri də türk kəndlərinə qarşı edilən bu hücumlarda iştirak edirdilər. Boğaziçi və Keçidqala kəndlərinə qarşı həyata keçirilən hücumlarda bir çox türk vətəndaşına öldürülmüşdü. Eyni zamanda türklər 10 şəhid, 9 yaralı vermişdirlər (11, səh. 83). Hücumlar ancaq Türkiyənin qərarlı mövqeyi və Kipr türk xalqına qarşı həyata keçirilən bu soyqırımın qarşısı alınmadıqda sazışlardan qaynaqlanan müdaxilə haqqını istifadə edəcəyi xəbərdarlıq nəticəsində dayandı.

1967-ci il hücumları yunan icması arasında Enosisin artıq Türkiyənin müxalifətinə baxmayaraq silah gücü ilə gerçəkləşdirməyin qeyri-mümkünlüyünü, bunun daha başqa üsullarla əldə edilməsinin zəruriliyi istiqamətində inancın güclənməsinə səbəb olmuşdur. Bu, vaxt keçdikcə baş yepiskop Makarios və Yunanıstanda 1967-ci ildə fəaliyyətə başlamış xunta arasında ixtilaf mövzularından birinə çevriləcək və xuntanın 1974-cü ildə Makariosa qarşı bir zərbə planlaşdırmasına səbəb olacaq idi.

1967-ci ildə Yunanıstanda hakimiyyəti hərbi çevrilişlə ələ keçirən Xunta «Enosis»ə nail olmaq üçün Keşan və Dədəağaç danışıqlarını keçirmiş və Türkiyə ilə sövdələşməyə çalışmış-

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

dır. Lakin danışıqlarda heç bir nəticə əldə edilmədi. Nəticədə 1967-ci il 15 noyabrda yunan Milli Müdafiə Qüvvələri Boğaziçi və Keçidkale kəndlərinə qarşı hücumlar təşkil edilmişdir (2).

Bu vaxtlar eyni zamanda Yunanıstan Kiprin əvəzində Qərbi Frakiyada bəzi güzəştlərə getməyi planlaşdırırdı. Türkiyə isə buna qarşı çıxaraq adaya müdaxilə qərarını qəbul etdi. Ancaq Yunanıstan bu dəfə geri addım ataraq 12000 nəfərlik qüvvəsini adadan çıxartmaq qərarını vermişdir. Bu zaman Kiprdə türklər 29 dekabr 1967-ci ildə 1960-cı il Konstitusiyasının bütün maddələri reallaşdırılana qədər Müvəqqəti Kipr Türk İdarəsini yaratdılar (2). Bu federativ dövlət ideyası istiqamətində atılan əhəmiyyətli bir inkişaf olmuşdur.

1964-cü ildə Kiprdəki mövcud sistemin dağılması və adadakı türklərin sistemdən uzaqlaşdırılaraq aşağı həyat şəraitində yaşamaq məcburiyyətində qaldıqlarına qərb dövlətləri problemin Kiprin daxili işi olması bəhanəsi ilə heç bir reaksiya verməmişdilər. Lakin adadakı türkləri düşdükləri vəziyyətdən, xüsusilə də yunanların «enosis» təhlükəsinə məruz qalmaqdan xilas etmək məqsədilə Türkiyənin həyata keçirdiyi hərbi hərəkət həmin qərb dövlətləri tərəfindən Kipri parçalayan xarici müdaxilə kimi qiymətləndirmişdilər. 1960-cı ildə Kipr Respublikası 2 xalqın bərabər siyasi statusu və iştirakını nəzərdə tutan beynəlxalq razılaşmalar əsasında yaradılmışdır. Lakin 1963-cü ildə prezidentin köməkçisi və bütün türk hökumət nümayəndələri hər şeydən kənar tutulurdular. 1963-74-cü illər arasında minlərlə türk qətlə yetirilmiş, 30 mindən artıq insan isə mühacirət etmişdir. Atlılar kəndi, Muradağa, Sandallar, Tərəzi kəndlərində qətliaamlar törədilmişdir (2).

1968-ci ildə adadakı iki tərəf arasındakı danışıqlar başlamışdır. Türk tərəfinin yerli muxtariyyət (local autonomy) şəkilində ortaya qoyduğu tezisə bağlı danışıqlar 1971-ci ilin sonuna qədər davam etmişdir. 1972-74-cü illərdə danışıqlara Türkiyə və Yunanıstandan mütəxəssislərin qoşulması ilə davam etdirilmişdir. Bu danışıqlar 15 iyul 1974-cü il yunanların zərbəsi ilə sona çatdı.

Beləliklə, 1960-cı ildə yaradılan Kipr Respublikası adadakı yunanların və türklərin daxili işlərini özlərinin idarə edəcəyini və hər birinin öz varlığını qorumaqla bir yerdə yaşayışını nəzərdə tutan bir quruluş idi. Lakin bu quruluşun özünü doğrultmadığını gören yunanların dəyişikliklər təkliflərini qəbul etməyən türklərə qarşı zorakılığa əl atması sistemin dağılmasına və kiprli türklərin daha sonra adanın müəyyən bölgələrinə çəkilərək öz varlıqlarını davam etdirmək üçün öz quruluşlarını yaratmalarına səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Kıbrıs tarihi // <http://arsiv.wordpress.com/2006/01/09/kibris-tarihi/>
2. Kıbrıs tarihçe // <http://www.mfa.gov.tr/kibris-tarihce.tr.mfa>
3. Turqut Özakman. Çılgın Türkler. Kıbrıs, Bilgi yayın evi, Ankara, 2012
4. Aydın Olgun. Dünden bugüne Kıbrıs Sorunu, Kastan Y., İstanbul, 1999
5. Garanti Antlaşması, Züriç, 11 Şubat 1959
6. Pierre Oberling. Bellapais'e giden yol. Çev. Mehmet Erdoğan, ATASE yayını, Ankara, 1987
7. Ulvi Keser. Kıbrısta Yeraltı Faaliyyətləri və Türk Mukavemet Teşkilatı, İQ Yayıncılık, İstanbul, 2007
8. Hüseyin Laptalı. Artık Bir Miad Doldu, Bir Kabus Sona Erdi// www.ciddiyizbiz.com
9. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 186 sayılı Qətnaməsi, 1964
10. Kıbrıs Dosyası // <http://www.tariharastirmalari.com>

11. Ercüment Yavuzalp. Kıbrıs Yangınında Büyükelçilik, Bilgi Yayın Evi, 1993

САБИНА АЛИЕВА

Бакинский славянский университет

**КИПРСКАЯ ПРОБЛЕМА ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ТУРЦИИ
(1960-е годы)**

Со второй половины XX века Кипр в результате столкновения интересов и претензий двух местных этнических общин и трех союзников по НАТО - Греции, Турции и Великобритании, стал объектом напряженности, разногласий и насилия. В течение многих лет до и после приобретения независимости определенная часть кипрского общества выступала против существования Республики Кипр, как единого суверенного государства. Часть националистически настроенных греков-киприотов требовала присоединения острова к Греции, а турки-киприоты поддерживали раздел острова между Грецией и Турцией. В результате это стало причиной разрушения системы и позднее создания турками-киприотами своего управления в Кипре для продолжения своего существования.

SABINA ALIYEVA

Baku Slavic University

**THE CYPRUS PROBLEM IN FOREIGN POLICY OF TURKEY
(the 1960th years)**

From the second half of the XX century Cyprus as a result of collision of interests and claims of two local ethnic communities and three allies on NATO - Greece, Turkey and Great Britain, became object of intensity, disagreements and violence. For many years before independence acquisition a certain part of the Cyprian society opposed existence of the Republic of Cyprus, as uniform sovereign state. The part of nationalist adjusted Cypriote Greeks demanded accession of the island to Greece, and Cypriote Turks supported the island section between Greece and Turkey. As a result it became a cause of destruction of system and is later than creation by Cypriote Turks of the management in Cyprus for continuation of the existence.

Rəyçilər: t.e.n. Ş.H.Əliyev, t.e.d.M.C.Qasımlı

BSU-nun "Diplomatiya və xarici siyasət" kafedrasının 30 oktyabr 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №2).